

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΚΛΕΙΔΕΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

Το πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου είναι εισαγωγικό και εστιάζει σε μεταρρυθμίσεις – σταθμούς για τη διαμόρφωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην αρχαία Αθήνα. Θέτει έτσι συνοπτικά το πλαίσιο, στο οποίο θα αναλυθούν στη συνέχεια οι δικαστικές διαδικασίες που αποτελούν το κυρίως αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Αφού τεθεί το ιστορικό πλαίσιο, στη συνέχεια, στο δεύτερο μέρος, θα μελετηθεί ένα παράδειγμα, αυτό που προσφέρει η δίκη των στρατηγών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες. Θα επιχειρηθεί έτσι να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η κυριαρχία του δήμου μέσα από τη συμμετοχή του στα πολιτειακά όργανα της αρχαίας Αθήνας.

I. Το ιστορικό πλαίσιο

Η μεγάλη καινοτομία του Σόλωνα στην απονομή της δικαιοσύνης υπήρξε η παροχή δυνατότητας σε κάθε αθηναίο πολίτη να αναλάβει προσωπικά δράση στην υπόθεση της ποινικής δίωξης³².

³² Αριστοτ. Α.Π., 9: «τὸ ἐξεῖναι τῶ βουλομένῳ τιμωρεῖν ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων». Ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πλούταρχος στο βίο του Σόλωνα, 18, 5: «ἔτι μέντοι μᾶλλον οἰόμενος δεῖν ἐπαρκεῖν τῇ τῶν πολλῶν ἀσθενείᾳ, παντὶ λαβεῖν δίκην ὑπὲρ τοῦ κακῶς πεπονθότος ἔδωκε. καὶ γὰρ πληγέντος ἐτέρου καὶ βιασθέντος ἢ βλαβέντος ἐξῆν τῶ δυναμένῳ καὶ βουλομένῳ γράφεσθαι τὸν ἀδικοῦντα καὶ διώκειν, ὀρθῶς ἐθίζοντος τοῦ νομοθέτου τοὺς πολίτας ὥσπερ ἑνὸς μέρη σώματος συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλοις. τούτῳ δὲ τῶ νόμῳ συμφωνοῦντα λόγον αὐτοῦ διαμνημονεύουσιν. ἐρωτηθεὶς γάρ, ὡς ἔοικεν, ἦτις οἰκεῖται κάλλιστα τῶν πόλεων, 'ἐκείνη,' εἶπεν, 'ἐν ἣ τῶν ἀδικουμένων οὐχ ἦττον οἱ μὴ ἀδικούμενοι προβάλλονται καὶ κολάζουσι τοὺς ἀδικοῦντας'». (απόδοση): «Θέλοντας ωστόσο να ενισχύσει ακόμα περισσότερο τη μερίδα του λαού που βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, ἔδωσε στον καθένα το δικαίωμα να κάνει δίκη για λογαριασμό κάποιου άλλου που θα είχε αδικηθεί. Αν δηλαδή κάποιος υφίστατο πλήγμα ή τη βία ενός

Κάθε Αθηναίος πολίτης μπορούσε να αιτηθεί προσφυγή στη δικαιοσύνη για αδίκημα που διεπράχθη σε βάρος άλλου, ακόμη δηλαδή και αν δεν είχε ο ίδιος (ή κάποιος συγγενής του) άμεσο έννομο συμφέρον ως παθών ή ζημιωθείς.

Όπως επισημαίνει ο MacDowell, η διάπραξη ποινικού αδικήματος σε βάρος ενός οποιουδήποτε πολίτη λογιζόταν πλέον ως προσβολή όλης της κοινότητας που νομιμοποιούσε το κάθε μέλος της να επιδιώξει αποκατάσταση. Η θέση σε κίνηση της δίωξης του εγκλήματος ήταν υπόθεση των ίδιων των πολιτών. Αυτοτελής εισαγγελική αρχή που να ενεργεί αυτεπαγγέλτως δεν υπήρχε³³. Βασική επιδίωξη του νομοθέτη φαίνεται ότι ήταν η συνειδητοποίηση εκ μέρους των πολιτών της αλληλέγγυας συμμετοχής τους στην άσκηση της ποινικής δίωξης.

Στο λόγο του Λυκούργου κατά Λεωκράτους αναφέρεται χαρακτηριστικά: «ούτε ο νόμος ούτε η δικαστική απόφαση μπορούν να ισχύσουν, αν δεν υπάρξει κάποιος να παραδώσει αυτούς που αδικούν στη δικαιοσύνη»³⁴. Η ρύθμιση

πλουσίου ή οποιαδήποτε άλλη βλάβη, μπορούσε ένας άλλος που θα είχε τη δυνατότητα και την επιθυμία, να καταγγείλει και να διώξει ποινικά το δράστη. Με τον τρόπο αυτό ασκούσε ο νομοθέτης ορθώς τους πολίτες στο να συμμερίζονται την τύχη των άλλων και να συμπάσχουν ο ένας με τον άλλο, όπως τα μέλη ενός σώματος. Μνημονεύουν μια φράση του Σόλωνα που ταιριάζει με τον παραπάνω νόμο. Τον ρώτησαν, λέει, κάποτε, ποια πόλη κυβερνάται άριστα, και εκείνος απάντησε: η πόλη, στην οποία αυτοί που δεν αδικούνται καταγγέλλουν και καταδιώκουν τους ενόχους, σα να έχουν αδικήσει αυτούς τους ίδιους». Βλ. όμως και τις επιφυλάξεις που εξέφρασε ο MacDowell, D.M., Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, μτφρ. Γιώργου Μαθιουδάκη, 5^η έκδ., Αθήνα 2009, σελ. 86, διότι, όπως αναφέρει, το δικαίωμα οποιουδήποτε επιθυμούσε να καταγγείλει ένα αδίκημα, χωρίς να είναι ο ίδιος ζημιωθείς ή παθών, κατά πάσα πιθανότητα δεν αφορούσε σε όλα τα αδικήματα, παρόλο που ο Αριστοτέλης στην Αθηναίων Πολιτεία δεν αναφέρει περιορισμό.

³³ Υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις, π.χ. ο στρατηγός ήταν ο αρμόδιος για να κινήσει τη δίωξη στρατιωτικών εγκλημάτων, π.χ. λιποταξίας ή ο αγορανόμος για παράνομη συμπεριφορά στην αγορά. Επίσης, οι λογισταί με τη βοήθεια των συνηγόρων ήταν τον 4^ο αιώνα αρμόδιοι για την απαγγελία κατηγορίας εναντίον οποιουδήποτε άρχοντα, ο οποίος διωκόταν με 'εὔθυνα' για οικονομικές ατασθαλίες κατά την άσκηση των καθηκόντων του. D.M. MacDowell, Το δίκαιο, ό.π., σελ. 97 επ. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σελ. 117 επ., 121 επ., 128 επ., 130.

³⁴ Λυκούργος, κατά Λεωκράτους (1), 4: «πρῶτον μὲν ἡ τῶν νόμων τάξις, δεύτερον δ' ἡ τῶν δικαστῶν ψήφος, τρίτον δ' ἡ τούτοις τὰ δίκαια παραδιδούσα κρίσις. ὁ μὲν γὰρ νόμος πέφυκε προλέγειν ἃ μὴ δεῖ πράττειν, ὁ δὲ κατήγορος μηνύειν τοὺς ἐνόχους τοῖς ἐκ τῶν νόμων ἐπιτιμίοις καθεστῶτας, ὁ δὲ δικαστὴς κολάζειν τοὺς ὑπ'

αυτή μπορεί να ενέχει τον κίνδυνο της σύμπτωσης σε ό,τι αφορά την ποινική δίωξη, από την άλλη ωστόσο είναι χαρακτηριστική για την αθηναϊκή αντίληψη περί συμμετοχής του πολίτη στα κοινά δρώμενα της πόλεως³⁵.

Κάθε φορά που μια συμπεριφορά είναι τόσο σοβαρή ώστε να θεωρείται προσβλητική ακόμα και για εκείνους που δε θίγονται προσωπικά από αυτήν ή όταν το θύμα μιας εγκληματικής πράξης είναι ανίκανο να αναλάβει νομική δράση, τότε καλείται κάθε πολίτης, και μόνο από το γεγονός ότι αποτελεί μέλος της θιγμένης κοινότητας, να θέσει σε κίνηση την ποινική δίωξη κατά του δράστη³⁶.

Με την καινοτομία του αυτή ο Σόλων δημιούργησε έναν άρρηκτο δεσμό ανάμεσα στον πολίτη και την κοινότητα μέσα στην οποία ζούσε, την πόλιν. Η αρχαία Αθήνα δεν προσδιορίζεται απλώς γεωγραφικά, αλλά ονομάζεται Αθηναίων πολιτεία, ακριβώς διότι αποτελεί κοινότητα πολιτών. Από την άλλη πλευρά, ο κάθε πολίτης ένιωθε ασφαλής ότι δε θα έπρεπε να υποστεί εκ μέρους της πολιτείας ενέργειες αιφνιδιαστικές, διότι ακριβώς όλες οι ενέργειες των πολιτειακών οργάνων έπρεπε να βασίζονται στο νόμο.

Καινοτομία επίσης του Σόλωνος υπήρξε και η παροχή δυνατότητας σε κάθε πολίτη να ασκήσει ἔφεσιν και να προσβάλλει έτσι απόφαση κάποιου άρχοντος που θεωρούσε ότι τον αδικεί³⁷, ή ακόμη και απόφαση Βουλής³⁸

ἀμφοτέρων τούτων ἀποδειχθέντας αὐτῶ, ὥστ' οὐθ' ὁ νόμος οὐθ' ἡ τῶν δικαστῶν φήφος ἄνευ τοῦ παραδῶσοντος αὐτοῖς τοὺς ἀδικούντας ἰσχύει».

³⁵ Βλ. J. H. Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren unter Benutzung des Attischen Prozesses* von M.H.E. Meier und G.F. Schömann, Leipzig 1915, σελ. 238.

³⁶ D.M. MacDowell, *Το δίκαιο*, ὁ.π., σελ. 91. Μαρία Σ. Γιούνη, *Νόμος πόλεως*, ὁ.π., σελ. 381. Η καινοτομία πρέπει να αφορούσε μόνο τις γραφές και τις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες το θύμα της άδικης πράξης βρισκόταν σε αδυναμία (νομική ή πραγματική) να επιδιώξει δικαστικά την αποκατάστασή του: Martin Ostwald, ὁ.π., σελ. 9.

³⁷ Θεσμοθέτησε νομικές εγγυήσεις που παρείχαν προστασία στον πολίτη απέναντι στην αυθαιρεσία των αρχόντων: Αριστοτ. Α. Π., 9: «τρίτον δὲ ᾧ καὶ μάλιστα φασιν ἰσχυκέναι τὸ πλῆθος, ἢ εἰς τὸ δικαστήριον ἔφεσις». Πλούτ., Σόλων 18, 2: «..καὶ γὰρ ὅσα ταῖς ἀρχαῖς ἔταξε κρίνειν, ὁμοίως καὶ περὶ ἐκείνων εἰς τὸ δικαστήριον ἐφέσεις ἔδωκε τοῖς βουλομένοις». Επίσης, για πράξη σύλληψης από άρχοντα (συγκεκριμένα τους Ἐνδεκα) με τη διαδικασία της απαγωγής: Αριστοτ. Α. Π. 52, 1: «καθιστάσι δὲ καὶ τοὺς ἔνδεκα κλήρω, τοὺς ἐπιμελησομένους τῶν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ, καὶ τοὺς ἀπαγομένους κλέπτας καὶ τοὺς ἀνδραποδιστὰς καὶ τοὺς λωποδύτας, ἂν μὲν ὁμολογῶσι, θανάτῳ ζημιῶσοντας, ἂν δ' ἀμφισβητῶσιν, εἰσάξοντας εἰς τὸ δικαστήριον, κἂν μὲν ἀποφύγωσιν, ἀφήσοντας, εἰ δὲ μὴ, τότε θανατώσοντας, καὶ τὰ ἀπογραφόμενα χωρία καὶ οἰκίας εἰσάξοντας εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ τὰ δόξαντα δημόσια εἶναι παραδῶσοντας τοῖς πωληταῖς, καὶ τὰς ἐνδείξεις εἰσάξοντας: καὶ γὰρ ταύτας εἰσάγουσιν οἱ ἔνδεκα. εἰσάγουσι δὲ τῶν ἐνδείξεων τινὰς καὶ οἱ θεσμοθέται».

ή διαιτητική³⁹ ή απόφαση συμβουλίου πολιτών για εγγραφή κάποιου προσώπου στους καταλόγους δημοτών⁴⁰ ή ακόμη, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις,

³⁸ Αριστοτ. Α. Π. 45, 2: «κρίνει δὲ τὰς ἀρχὰς ἢ βουλὴ τὰς πλείστας, καὶ μάλισθ' ὅσαι χρήματα διαχειρίζουσι: οὐ κυρία δ' ἢ κρίσις, ἀλλ' ἐφέσιμος εἰς τὸ δικαστήριον. ἔξεστι δὲ καὶ τοῖς ἰδιώταις εἰσαγγέλλειν ἢν ἂν βούλωνται τῶν ἀρχῶν μὴ χρῆσθαι τοῖς νόμοις: ἐφεσις δὲ καὶ τούτοις ἐστὶν εἰς τὸ δικαστήριον, ἐὰν αὐτῶν ἢ βουλὴ καταγῶ». 55, 2: «δοκιμάζονται δ' οὗτοι πρῶτον μὲν ἐν τῇ βουλῇ τοῖς φ#, πλὴν τοῦ γραμματέως, οὗτος δ' ἐνδικαστηρίῳ μόνον ὡσπερ οἱ ἄλλοι ἄρχοντες (πάντες γὰρ καὶ οἱ κληρωτοὶ καὶ οἱ χειροτονητοὶ δοκιμασθέντες ἄρχουσι, οἱ δ' ἐννέα ἄρχοντες ἐν τε τῇ βουλῇ καὶ πάλιν ἐν δικαστηρίῳ. καὶ πρότερον μὲν οὐκ ἤρχεν ὄντιν' ἀποδοκιμάσειεν ἢ βουλή, νῦν δ' ἐφεσις ἐστὶν εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ τοῦτο κύριόν ἐστι τῆς δοκιμασίας». Το θέμα εἶναι αμφισβητούμενο, ὡπως ἀναλύει ἡ Σοφία Ἀδάμ – Μαγνήσαλη, Ἐλεγχος, ὁ.π., σελ. 105 – 109: Σε ὅ,τι ἀφορᾶ το χωρίο 45, 2 τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, πρέπει νὰ γίνεταί διάκριση μεταξύ τῶν καταγγελιῶν τῆς επιτροπῆς τῶν δέκα λογιστῶν καὶ τῶν βουλευτῶν γιὰ οικονομικὲς ἀτασθαλίαι, στὶς ὁποῖες ὅταν ἡ Βουλὴ ἔκρινε ὅτι καταγγελλόμενος ἀξιωματοῦχος ἦταν ἐνοχος, παρέπεμπε τὴν ὑπόθεση στὸ δικαστήριον, ἐνῶ σε περίπτωσι κακοδιοίκησι κάποιου πολίτη καὶ ἐπιβολῆς προσιτίμου μέχρι πεντακόσιαι δραχμῆς, ἡ ὑπόθεση παραπεμπόταν στὸ δικαστήριον μόνον ἐὰν ὁ κατηγορούμενος δεδεχόταν νὰ τὸ ἐξοφλήσει.

³⁹ Αριστοτ. Α. Π., 53, § 2: «ἐὰν μὴ δύνωνται διαλύσαι (scil.οι διαιτηταί), γιγνώσκουσι, κἂν μὲν ἀμφοτέροις ἀρέσκη τὰ γνωσθέντα καὶ ἐμμένωσιν, ἔχει τέλος ἡ δίκη. ἂν δ' ὁ ἕτερος ἐφῆ τῶν ἀντιδικῶν εἰς τὸ δικαστήριον, ἐμβалόντες τὰς μαρτυρίας καὶ τὰς προκλήσεις καὶ τοὺς νόμους εἰς ἐχίνους, χωρὶς μὲν τὰς τοῦ διώκοντος, χωρὶς δὲ τὰς τοῦ φεύγοντος, καὶ τούτους κατασημνῶμενοι, καὶ τὴν γνώσιν τοῦ διαιτητοῦ γεγραμμένην ἐν γραμματείῳ προσαρτήσαντες, παραδιδόασιν τοῖς δὲ τοῖς τὴν φυλὴν τοῦ φεύγοντος δικάζουσιν». § 3: «οἱ δὲ παραλαβόντες εἰσάγουσιν εἰς τὸ δικαστήριον, τὰ μὲν ἐντὸς χιλίων εἰς ἓνα καὶ διακοσίους, τὰ δ' ὑπὲρχιλίας εἰς ἓνα καὶ τετρακοσίους. οὐκ ἔξεστι δ' οὔτε νόμοις οὔτε προκλήσεσι οὔτε μαρτυρίαις ἀλλ' ἤταις παρὰ τοῦ διαιτητοῦ χρῆσθαι ταῖς εἰς τοὺς ἐχίνους ἐμβεβλημέναις». § 6: «ἔστιν δὲ καὶ εἰσαγγέλλειν εἰς τοὺς διαιτητάς, ἐὰν τις ἀδικηθῇ ὑπὸ τοῦ διαιτητοῦ, κἂν τις καταγῶσιν, ἀτιμοῦσθαι κελεύουσιν οἱ νόμοι». § 7: «ἐφεσις δ' ἔστι καὶ τούτοις». Ἀν τὰ μέρη ἀποδέχονταν τὴν ἀπόφαση τῶν διαιτητῶν, αὐτὴ καθίστατο τελεσίδικη, ἀν ὅμως δὲν τὴν ἀποδέχονταν, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν ἐφεση, προκειμένου νὰ δικαστεῖ ἡ ὑπόθεση ἀπὸ τὴν Ἡλιαία. Το δικαστήριον τῆς Ἡλιαίας δὲν ἀρχίζε ἐκ νέου τὴ διαδικασία, ἀλλὰ παρελάμβανε τὸ «φάκελο» τῆς ὑπόθεσις ὡπως εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τὴ διαιτητικὴν διαδικασία καὶ στὸν ὁποῖο οἱ διάδικοι δὲν μπορούσαν πλέον νὰ προσθέσουν μαρτυρίες ἢ ἄλλο ἀποδεικτικὸ ὑλικό, καὶ δίκαιε τὴν ὑπόθεση κατ' οὐσίαν: Σοφία Ἀδάμ – Μαγνήσαλη, Ἡ ἀπονομή, ὁ.π., σελ. 62 ἐπ., 67.

⁴⁰ Αριστοτ. Α. Π. 42, 1: «.. ἔπειτ' ἂν μὲν ἀποψηφίσωνται μὴ εἶναι ἐλεύθερον, ὁ μὲν ἐφήσιν εἰς τὸ δικαστήριον, οἱ δὲ δημόται κατηγοροὺς αἰροῦνται πέντε ἄνδρας ἐξ αὐτῶν, κἂν μὲν μὴ δόξη δίκαιως ἐγγράφεισθαι, πωλεῖ τοῦτον ἢ πόλις: ἐὰν δὲ νικήσῃ, τοῖς δημόταις ἐπάναγκας ἐγγράφειν».

και απόφαση του Αρείου Πάγου⁴¹.

⁴¹ Μαρία Σ. Γιούνη, Νόμος πόλεως, ό.π., σελ. 379. Βλ. και το λόγο του Υπερείδη, κατά Δημοσθένους υπέρ των Αρπαλείων (5), 1 – 3: «... ὥσπερ γάρ ἐπὶ τῶν ἰδίων ἐγκλημάτων πολλὰ διὰ προκλήσεων κρίνεται, οὕτως και τουτὶ τὸ πρᾶγμα κέκριται. σκέψασθε γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, οὕτωςί. ἠτιάσατό σε, ὦ Δημόσθενες, ὁ δήμος εἰληφέναι εἴκοσι τάλαντα ἐπὶ τῇ πολιτείᾳ και τοῖς νόμοις. ταῦτα σὺ ἔξαρνος ἐγένου μὴ λαβεῖν, και πρόκλησιν γράψας ἐν ψηφίσματι προσήνεγκας τῷ δήμῳ, ἐπιτρέπων ὑπὲρ ὧν τὴν αἰτίαν ἔσχες τῇ βουλῇ τῇ ἐξ Ἀρείου πάγου § 2 και συκοφαντεῖς τὴν βουλήν, προκλήσεις ἐκτιθεῖς και ἐρωτῶν ἐν ταῖς προκλήσεσιν, πόθεν ἔλαβες τὸ χρυσίον, και τίς ἦν σοι ὁ δούς, και ποῦ. τελευτῶν δ' ἴσως ἐρωτήσεις και ὅτι ἐχρήσω λαβῶν τῷ χρυσίῳ, ὥσπερ τραπεζιτικὸν λόγον παρά τῆς βουλῆς ἀπαιτῶν. ἐγὼ δὲ τοῦναντίον ἠδέως ἂν παρά σοῦ πυθοίμην, τίνος ἂν ἔνεκα ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῇ ἔφη ... ἰς ἀδίκως ... τατοχρυ ... φησι του ... ωτατις. ... ε δικαστ ... ἂν ἐνοι ... εσθαι ἐμ ... δικαίως τω ... ι § 3 τὰς ἀποφάσεις...». Στην προκειμένη περίπτωση, η Εκκλησία του δήμου εξουσιοδότησε τον Αρειο Πάγο να ερευνησει την υπόθεση, ο οποίος πρόεβη σε ἔκθεση, στη συνέχεια ὁμως ασκήθηκε ἔφεσις και η υπόθεση ἔφτασε στην Ηλιαία. Με νόμο του 4^{ου} αἰῶνα ἦταν δυνατό να ανατεθῶν ανακριτικὰ καθήκοντα στον Αρειο Πάγο σε σοβαρές υποθέσεις πολιτικῶν και οικονομικῶν εγκλημάτων: Σ. Τρωιάνος – Ι. Βελισσαροπούλου – Καρακώστα, ό.π., σελ. 22. Γενικά πάντως, κατά τον Martin Ostwald, ό.π., σελ. 12, η ετυμηγορία του Αρείου Πάγου και μετά την εισαγωγή της ἐφέσεως ἀπὸ το Σόλωνα ἦταν οριστική και αμετάκλητη. Στην πορεία ὁμως προς τη σταδιακή αποφίλωση των αρμοδιοτήτων του Αρείου Πάγου και τον περιορισμό του μόνο στις φονικές δίκες που ολοκληρώθηκε τελικῶς ἀπὸ τον Εφιάλτη, υπήρξαν νωρίτερα τον 5^ο αἰῶνα μέτρα περιορισμοῦ της δικαιοδοσίας του, ὅταν ἐπρόκειτο για σοβαρὰ εγκλήματα κατά της πόλεως και τη θανατική ποινή που αυτά ἐπέσυραν, για την επιβολή της οποίας γινόταν παραπομπή μέσω ἐφέσεως στην Ηλιαία. Στην Αθηναίων Πολιτεία του Αριστοτέλη αναφέρεται ἕνα περιστατικό για κάποιον Ευμελίδη ἀπὸ την Αλωπεκή που ἐμπόδισε την ἐκτέλεση του Λυσιμάχου διακηρύσσοντας ὅτι κανένας πολίτης δεν πρέπει να θανατώνεται χωρίς δικαστική ἀπόφαση. Ο Λυσίμαχος τελικῶς δικάστηκε και αθώωθηκε. Με βάση νόμο που ψηφίστηκε, αν η Βουλή ἐπέβαλε ποινή ἢ πρόστιμο, οι θεσμοθέτες ἔπρεπε να υποβάλουν τις καταδίκες και τα πρόστιμα στην κρίση του δικαστηρίου: Αριστοτ. Α.Π. 45, 1: «ἢ δὲ βουλή πρότερον μὲν ἦν κυρία και χρήμασιν ζημιῶσαι και δῆσαι και ἀποκτεῖναι. και Λυσίμαχον αὐτῆς ἀγαγούσης ὡς τὸν δήμον, καθήμενον ἤδη μέλλοντα ἀποθνήσκειν, Εὐμηλίδης ὁ Ἀλωπεκῆθεν ἀφείλετο, οὐ φάσκων δεῖν ἄνευ δικαστηρίου γνώσεως οὐδένα τῶν πολιτῶν ἀποθνήσκειν: και κρίσεως ἐν δικαστηρίῳ γενομένης, ὁ μὲν Λυσίμαχος ἀπέφυγεν, και ἐπυνουμίαν ἔσχεν ὁ ἀπὸ τοῦ τυπάνου, ὁ δὲ δήμος ἀφείλετο τῆς βουλῆς τὸ θανατοῦν και δεῖν και χρήμασι ζημιῶν, και νόμον ἔθετο, ἂν τινος ἀδικεῖν ἢ βουλή καταγνῶ ἢ ζημιώσῃ, τὰς καταγνώσεις και τὰς ἐπιζημιώσεις εἰσάγειν τοὺς θεσμοθέτας εἰς τὸ δικαστήριον, και ὅ τι ἂν οἱ δικασταὶ ψηφίσωνται, τοῦτο κύριον εἶναι». Η συγκεκριμένη μαρτυρία εἶναι ενδεικτική για τη δικαιοπολιτική ἐπιλογή που υλοποιήθηκε σταδιακά κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αἰῶνα, να καταστεί η Ηλιαία, ἄρα ο δήμος, «δικαστήριον κύριον»: Martin Ostwald, ό.π., σελ. 39 επ.

Η ἔφεσις δεν αποτελούσε ἔνδικο μέσο που παρέπεμπε την υπόθεση σε δευτεροβάθμιο δικαιοδοτικό ὄργανο. Αποτελούσε στην ουσία ασφαλιστική δικλείδα της ελευθερίας του πολίτη⁴²: του ἔδινε τη δυνατότητα, κάθε φορά που θεωρούσε ὅτι αδικεῖται ἀπὸ πράξη κάποιας πολιτειακῆς ἀρχῆς, να προσφύγει στην κρίση της Ηλιαίας. Η ἔφεσις ἐξέφραζε επομένως και την ἀπόλυτη κυριαρχία της Ηλιαίας και κατ'ἐπέκταση του δήμου της Ἀθήνας, ἀφού, ἀπὸ τη μια, μπορούσε η Ηλιαία να κρίνει τις αποφάσεις ὅλων των υπολοίπων πράξεων των πολιτειακῶν ἀρχῶν και, ἀπὸ την ἄλλη, μόνο κατὰ των δικῶν της αποφάσεων δεν μπορούσε να προσφύγει ο Ἀθηναῖος πολίτης.

Η νέα μορφή πολιτεύματος βασίστηκε, ὅπως ο ἴδιος ο Σόλων λέει, σε θεσμούς ἰδίου και για τους κακοὺς και για τους αγαθοὺς⁴³. Ἴσως για το λόγο αὐτόν δε βρήκε ἀπὸ ὅλους τους συγχρόνους του θετική υποδοχή⁴⁴. Σε κάθε περίπτωση, δεν ἐπρόκειτο για καθεστῶς που ἐπιβλήθηκε με τη βία, ἀλλὰ κατόπιν ἐξουσιοδοτήσεως ἀπὸ τους ἰδίους πολίτες, προκειμένου να ἀμβλυθῶν οι μεταξύ τους διενέξεις⁴⁵. Κατὰ συνέπεια, και προκειμένου να ἐπενδύσει με νομιμοποίηση ὅλες τις θεσμικῆς μεταρρυθμίσεις του, ο Σόλων καθόρισε τις ἀρμοδιότητες κάθε πολιτειακοῦ ὀργάνου με νόμους. Ἐτσι, και τα δικαιοδοτικά ὄργανα, προκειμένου να μποροῦν να ἐκδίδουν αποφάσεις δεσμευτικῆς για τα διάδικα μέρη, ἔπρεπε να λειτουργοῦν με βᾶσιν το νόμο⁴⁶.

⁴² Ugo Enrico Paoli, *La ἔφεσις εἰς τό δικαστήριον en droit attique*, σε: *Altri Studi di Diritto Greco e Romano*, Milano 1976, σελ. 220. Σοφία Ἀδάμ – Μαγνήσαλη, *Η ἀπονομή, ὁ.π.*, σελ. 199.

⁴³ Ἀριστοτ. 12, 4: «θεσμούς δ' ὁμοίως δ' ὁμοίως τῶ κακῶ τε ἀγαθῶ».

⁴⁴ Wedigo v. Wedel, *Die politische Prozesse im Athen des fünften Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entwicklung der attischen Demokratie zum Rechtsstaat*, σε: *BIDR*, 3. Serie, Vol. XIII (LXXIV), 1971, σελ. 107-188 (118).

⁴⁵ Ο Σόλων ἐκλέχθηκε ἀπὸ τους Ἀθηναῖους πολίτες στα τέλη του 7^{ου} αἰῶνα ως ἀρχῶν διαλλακτῆς: Ἀριστοτ. Α.Π., 5: «...εἴλοντο κοινῆ διαλλακτῆν και ἄρχοντα Σόλωνα». Η νομοθεσία του ἀπέτελε ἀπόπειρα συμβιβασμοῦ ἀντικρουόμενων κοινωνικῶν συμφερόντων: Ἀριστοτ. Α.Π., 11: «ὁ δὲ Σόλων ἀμφοτέροις ἠναντιώθη, και ἐξὸν αὐτῶ μεθ' ὁποτέρων ἐβούλετο συστάντα τυραννεῖν, εἴλετο πρὸς ἀμφοτέρους ἀπεχθῆσθαι, σώσας τὴν πατρίδα και τὰ βέλτιστα νομοθετήσας». Γεωργίου Π. Νάκου, *Ἱστορία*, ὁ.π., σελ. 119.

⁴⁶ Ἀντίθετα, στην ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἢ κατὰ τη νομοθεσία του Δράκοντος, η δικαιοδοτικὴ λειτουργία ἀντλούσε νομιμοποίηση ἀπὸ την κοινωνικὴ θέση των μελών των πολιτειακῶν ὀργάνων. Βλ. Για παράδειγμα το συμβούλιο των γερόντων στην ομηρικὴ ἐποχὴ: H. J. Wolff, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägyptens*, Weimar 1961, σελ 19 ἐπ. Βλ. και Georg Busolt, *Griechische Staatskunde*, 3. Auflage, Erste Hälfte. *Allgemeine Darstellung des griechischen Staates*, Neudruck München 1979, σελ. 529 ἐπ.

Το νομοθετικό καθεστώς του Σόλωνος ίσχυσε καθόλη τη διάρκεια του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα. Οι πολιτικές συνθήκες βεβαίως άλλαξαν. Ο Πεισίστρατος εγκαθίδρυσε τυραννία, το καθεστώς του ωστόσο, κατά τον Αριστοτέλη, έβρισκε αποδοχή από μεγάλο μέρος των πολιτών⁴⁷ και πάντως ήθελε να κυβερνά τα πάντα σύμφωνα με τους νόμους⁴⁸. Οι άρχοντες, σε κάθε περίπτωση, ελέγχονταν από το τυραννικό καθεστώς, άρα, κατ'επέκταση, και ο Άρειος Πάγος, αφού τον συγκροτούσαν οι διατελέσαντες άρχοντες⁴⁹.

Η τυραννία των Πεισιστρατιδών διήρκεσε σαρανταεννέα χρόνια. Μετά την κατάλυσή της (510), ο Κλεισθένης το έτος 508/507, προκειμένου να ενισχύσει τη δημοκρατική παράταξη έναντι του αντιπάλου του Ισαγόρα και των αριστοκρατικών, παραχώρησε πολιτικά δικαιώματα σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Αττικής και ανέμειξε τους κατοίκους σε νέες φυλές, τριττύες και δήμους, ώστε να μην είναι δυνατή η διάκριση ανάμεσα σε πολίτες ευγενούς και πολίτες ταπεινής καταγωγής⁵⁰. Με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη το πολίτευμα έγινε πιο δημοκρατικό από εκείνο του Σόλωνος⁵¹.

⁴⁷ Αριστοτ. Α.Π., 16, 7: «οὐδὲν δὲ τὸ πλῆθος οὐδ' ἐν τοῖς ἄλλοις παρῶλκει κατὰ τὴν ἀρχὴν, ἀλλ' αἰεὶ παρεσκευάζεν εἰρήνην καὶ ἐτήρει τὴν ἡσυχίαν. § 9..ἐβούλοντο γὰρ καὶ τῶν γνωρίμων καὶ τῶν δημοτικῶν οἱ πολλοί. τοὺς μὲν γὰρ ταῖς ὁμιλίαις, τοὺς δὲ ταῖς εἰς τὰ ἴδια βοηθείαις προσήγετο, καὶ πρὸς ἀμφοτέρους ἐπεφύκει καλῶς». Ο Αριστοτέλης στην προκειμένη περίπτωση της αναφοράς στο καθεστώς της τυραννίδας, φαίνεται να εκδηλώνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας παρά για τους θεσμούς, γεγονός που ο Γιώργος Ν. Οικονόμου, Η αριστοτελική πολιτεία, ό.π., σελ. 43, 46, αποδίδει στη ρεαλιστική και όχι θεωρητική προσέγγιση του Αριστοτέλη ως εν δυνάμει ή πραγματικού συμβούλου ηγετών σε θέματα διακυβέρνησης.

⁴⁸ Αριστοτ. Α.Π., 16, 8: «ἐν τε γὰρ τοῖς ἄλλοις ἐβούλετο πάντα διοικεῖν κατὰ τοὺς νόμους».

⁴⁹ Αριστοτ. Α.Π., 16, 2: «..διώκει δ' ὁ Πεισίστρατος, ὥσπερ εἴρηται, τὰ περὶ τὴν πόλιν μετρίως καὶ μᾶλλον πολιτικῶς ἢ τυραννικῶς..». Ηρόδοτος Ι, 59, 6. Θουκυδίδης, 6, 54, 6. Ulrich Wilcken, Αρχαία Ελληνική Ιστορία (Griechische Geschichte, München 1962), μτφρ. Ιω. Τουλουμάκου, 9^η έκδοση, Αθήνα 1976, σελ. 152 επ. v. Wedel, ό.π., σελ. 119. Georg Busolt – Heinrich Swoboda, Griechische Staatskunde, Zweite Hälfte: Darstellung einzelner Staaten und der zwischenstaatlichen Beziehungen, Neudruck München 1979, σελ. 862, 868.

⁵⁰ Αριστοτ. Α.Π., 20: «..ο Κλεισθένης, προσηγάγετο τον δήμον, αποδιδούς τω πλήθει την πολιτείαν». Αριστοτ. Πολιτικά, 1275 β, 35: «.. οἷον Ἀθήνησιν ἐποίησε Κλεισθένης μετὰ τὴν τῶν τυράννων ἐκβολήν: πολλοὺς γὰρ ἐφυλέτευσσε ξένους καὶ δούλους μετοίκους». Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 875.

⁵¹ Αριστοτ. Α.Π., 22: «τούτων δὲ γενομένων δημοτικωτέρα πολὺ τῆς Σόλωνος ἐγένετο ἡ πολιτεία». Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 879, 887.

Ο Άρειος Πάγος πάντως, ως παραδοσιακά πολιτειακό όργανο κατ'εξοχήν των ευγενών, διατηρούσε την ισχύ του, και μάλιστα ενισχυμένη μετά τους μηδικούς πολέμους, καθώς και την αρμοδιότητά του ως «φύλακας των νόμων»⁵². Σημαντική καινοτομία του Κλεισθένη, μεταξύ άλλων, υπήρξε η θεσμοθέτηση της ορκοδοσίας των βουλευτών που συμμετείχαν στη Βουλή των 500⁵³: οι βουλευτές ορκίζονταν να ασκούν τα βουλευτικά καθήκοντά τους με βάση το νόμο⁵⁴. Η υποχρέωση ορκοδοσίας καταδεικνύει τη δέσμευση των βουλευτών στην προάσπιση της δημοκρατίας και την με κάθε τρόπο παρεμπόδιση όποιου τολμούσε να την επιβουλευθεί. Η δημοκρατία και ο νόμος αποτελούσαν τις υπέρτερες αρχές που έπρεπε να διέπουν την πολιτική δράση τους.

Το έτος 486 οι άρχοντες παύουν να εκλέγονται και καθίστανται πλέον κληρωτοί⁵⁵, εκτός από τους δέκα στρατηγούς που εξακολουθούν, όπως και πριν, να εκλέγονται και η πολιτική ισχύς του αξιώματός τους αυξάνεται⁵⁶. Ο Θεμιστοκλής που κατά τους μηδικούς πολέμους αναβαθμίζει το ρόλο του στόλου στο πολεμικό πεδίο, βασίζεται κατά κύριο λόγο στους θήτες που αποτελούν το πλήρωμα των πλοίων και ως ανταπόδοση ενισχύει την πολιτική τους θέση. Η δημοκρατική παράταξη αυξάνει την επιρροή της στην εκκλησία του δήμου⁵⁷.

Το 462/1 ο δημοκρατικός Εφιάλτης επωφελείται από την απουσία του πολιτικού αντιπάλου του ιδίου και του Θεμιστοκλή, του συντηρητικού Κίμωνος, για να αναλάβει μια καθοριστική μεταρρύθμιση, την οποία πάντως

⁵² Αριστοτ. Α.Π., 23: «μετά δὲ τὰ Μηδικὰ πάλιν ἴσχυσεν ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴ καὶ διώκει τὴν πόλιν, οὐδενὶ δόγματι λαβοῦσα τὴν ἡγεμονίαν, ἀλλὰ διὰ τὸ γενέσθαι τῆς περὶ Σαλαμίνα ναυμαχίας αἰτία».

⁵³ Αριστοτ. Α.Π., 22: «..τῇ βουλῇ τοῖς πεντακοσίοις τὸν ὄρκον ἐποίησαν, ὃν ἔτι καὶ νῦν ὁμνύουσιν». Η Βουλή συγκροτείται από πεντακόσιους βουλευτές, οι οποίοι αναδεικνύονται με κλήρωση, πενήντα για καθεμιά από τις δέκα φυλές που συνέστησε ο Κλεισθένης. Θουκυδίδης, 8, 69, 4. Αριστοτ. Α.Π. 32, 1.

⁵⁴ Ξενοφών, Απομνημονευμάτων Α, 1, 1, 18: «βουλευσας γάρ ποτε καὶ τὸν βουλευτικὸν ὄρκον ὁμόσας, ἐν ᾧ ἦν κατὰ τοὺς νόμους». Το έτος 410 ψηφίζεται το ψήφισμα του Δημοφάντου που περιέχει τη διατύπωση του βουλευτικού όρκου, όπως σώζεται στο λόγο του Ανδοκίδη, περί των μυστηρίων (1). Ίσως αποδίδει και το περιεχόμενο του αρχαιότερου βουλευτικού όρκου των αρχών του 5^{ου} αιώνα. Βλ. Wedigo v. Wedel, ό.π., σελ. 124. Ανδοκίδη, περί των μυστηρίων (1), 96-98.

⁵⁵ Οι εννέα άρχοντες κληρώνονταν μεταξύ εκλεγμένων. Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 887.

⁵⁶ Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 892.

⁵⁷ Ulrich Wilcken, ό.π., σελ. 184 επ. Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 888.

είχε ήδη δρομολογήσει ο δίκαιος Αριστείδης: Ο Άρειος Πάγος αποφιλώνεται από τις αρμοδιότητές του, περιορίζεται μόνο στη δικαιοδοσία για τις φονικές δίκες και παύει να λειτουργεί ως πολιτειακό όργανο επιφορτισμένο με τη φύλαξη των νόμων. Τις δικαστικές αρμοδιότητες ασκεί πλέον κατά κύριο λόγο η Ηλιαία, αλλά κάποιες και η Βουλή. Το γεγονός αυτό λειτουργεί καθοριστικά για να καταστεί ο δήμος (είτε μέσα από τη συνέλευσή του, είτε μέσα από τη συμμετοχή στην Ηλιαία) απολύτως κυρίαρχο πολιτειακό όργανο: οι ίδιοι πολίτες που συμμετέχουν στη νομοπαραγωγική διαδικασία μπορεί εν δυνάμει να κληθούν και να δικάσουν, να ελέγξουν δηλαδή την τήρηση των κανόνων δικαίου που οι ίδιοι ψήφισαν⁵⁸.

Η δημοκρατία αρχίζει να αποκτά σταδιακά τη μορφή πολιτεύματος που ταυτοποιούν ως πολίτευμά τους οι Αθηναίοι. Αφετηρία είναι ακριβώς το σημείο αυτό: η αποψίλωση του Αρείου Πάγου από την αρμοδιότητα που μέχρι τότε μονοπωλιακά του ανήκε, τη «νομοφυλακία»⁵⁹.

Από το έτος 458/7 αποκτούν και οι ζευγίτες (εκτός από τις δύο ανώτερες οικονομικά και κοινωνικά τάξεις - πεντακοσιομέδιμνους και ιππείς - που είχαν μέχρι τότε πρόσβαση στα ανώτατα αξιώματα) και λίγο αργότερα και οι θήτες το δικαίωμα να κληρώνονται στο αξίωμα των εννέα αρχόντων⁶⁰. Διευρύνεται δηλαδή η συμμετοχή των περισσότερων κοινωνικών στρωμάτων στα πολιτικά πράγματα.

Με τις προαναφερθείσες μεταρρυθμίσεις, η δημοκρατία προσεγγίζει την πιο «ριζοσπαστική» μορφή της. Είναι η δημοκρατία που σημαδεύει τις εξελίξεις στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα και συνδέεται αναπόσπαστα με την ηγετική προσωπικότητα του Περικλή⁶¹.

⁵⁸ Βλ. Wedigo v. Wedel, ό.π., σελ. 157.

⁵⁹ Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 894. Γεωργίου Π. Νάκου, Ιστορία, ό.π., σελ. 117. Σ. Τρωιάνος – Ι. Βελισσαροπούλου – Καράκωστα, ό.π., σελ. 21 επ. Αριστοτ. Α. Π. 4, 6: «ἡ δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλή τὴν μὲν τάξιν εἶχε τοῦ διατηρεῖν τοὺς νόμους, διώκει δὲ τὰ πλεῖστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἐν τῇ πόλει, καὶ κολάζουσα καὶ ζημιούουσα πάντας τοὺς ἀκοσμοῦντας κυρίως. ἡ γὰρ αἵρεσις τῶν ἀρχόντων ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην ἦν, ἐξ ὧν οἱ Ἀρεοπαγῖται καθίσταντο. διὸ καὶ μόνη τῶν ἀρχῶν αὐτὴ μεμένηκε διὰ βίου καὶ νῦν». Το λειτούργημα του νομοφύλακος (απαντάται και ως θεσμοφύλακος) υπήρχε τόσο στην Αθήνα, όσο και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Πάντως, από τις πηγές δεν προκύπτουν αδιαμφισβήτητα οι σχετικές με την καταγωγή του θεσμού πληροφορίες: Αναστ. Π. Χριστοφιλοπούλου, Νομοφύλακες και θεσμοφύλακες, σε: Πλάτων, τόμ. Κ' (1968), 39/40, σελ. 134 – 143 (134 επ.).

⁶⁰ Αριστοτ. Α.Π., 26: «ἀλλ' ἔκτω ἔτει μετὰ τὸν Ἐφιάλτου θάνατον ἔγνωσαν καὶ ἐκ ζευγίτων προκρίνεσθαι τοὺς κληρωσομένους τῶν ἐννέα ἀρχόντων...».

⁶¹ Βλ. Busolt – Swoboda, ό.π., σελ. 896 επ.

Ο Αριστοτέλης περιγράφει την κατάληξη αυτής της σταδιακής «εκδημοκρατικοποίησης» ως «χαλάρωση» του πολιτεύματος που την αποδίδει στην αχαλίνωτη πολιτική συγκεκριμένων μη «έπεικων», όπως τους χαρακτηρίζει, δημαγωγών⁶².

Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις, η Εκκλησία του δήμου εκφράζοντας την κυριαρχία της, προβαίνει σε ψηφίσματα, τα οποία κατά τεκμήριο θεωρούνται, ακριβώς λόγω της ιδιότητάς τους να αποτελούν έκφραση της κυρίαρχης βούλησης των πολιτών, ισοδύναμης ισχύος με τους νόμους που είχαν θεσπισθεί από τους προγενέστερους νομοθέτες, διότι συμπληρώνουν κενά στην υπάρχουσα νομοθεσία ή την επικαιροποιούν⁶³.

Σαρανταοκτώ χρόνια μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480) ξεσπά ο πελοποννησιακός πόλεμος (432/1). Μετά την αποτυχία της σικελικής εκστρατείας (415-413), η Αθήνα αποδυναμωμένη βρίσκεται στα όρια του αφανισμού. Ο Αλκιβιάδης από ηγετική προσωπικότητα καταλήγει εχθρός. Οι Πέρσες αναμιγνύονται στον πόλεμο. Η δημοκρατία παραπαίει και εν τέλει το έτος 411, εκατό περίπου χρόνια μετά την κατάλυση της τυραννίας των Πεισιστρατιδών, εγκαθιδρύεται ολιγαρχία (το πολίτευμα των Τετρακοσίων) με ψήφισμα της Εκκλησίας του δήμου, παρόλο που η απόφαση λαμβάνεται υπό το καθεστώς πειθαναγκασμού του δήμου (και υπό το φόβο

⁶² Αριστοτ. Α.Π., 26: «ἡ μὲν οὖν τῶν Ἄρεοπαγιτῶν βουλή τοῦτον τὸν τρόπον ἀπεστερήθη τῆς ἐπιμελείας. μετὰ δὲ ταῦτα συνέβαινεν ἀνίσθαι μᾶλλον τὴν πολιτείαν διὰ τοὺς προθύμους δημαγωγοῦντας». Και παρακάτω, 28, § 1: «ἐν δὲ τοῖς πρότερον χρόνοις αἰεὶ διετέλουν οἱ ἐπεικεῖς δημαγωγοῦντες...». § 4 «ἀπὸ δὲ Κλεοφῶντος ἤδη διεδέχοντο συνεχῶς τὴν δημαγωγίαν οἱ μάλιστα βουλόμενοι θρασύνεσθαι καὶ χαρίζεσθαι τοῖς πολλοῖς πρὸς τὸ παραυτίκα βλέποντες». Βλ. ὅμως Γιώργο Ν. Οικονόμου, *Η αριστοτελική πολιτεία*, ὁ.π., σελ. 68, που επισημαίνει ὅτι μια «κατηγοριοποίηση» με βάση τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν στο πολίτευμα της Αθήνας διαστρεβλώνει και συγκαλύπτει την ουσία της δημοκρατίας, η οποία είναι η διαρκής, ρητή αυτοθέσμιση και ὄχι ἓνα παγιωμένο πολίτευμα.

⁶³ Martin Ostwald, ὁ.π., σελ. 410. Κατὰ την ἐπισήμανση του H. J. Wolff, 'Normenkontrolle' und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie, Heidelberg 1970, ὁ.π., σελ. 75 επ., τον 5^ο αἰώνα π.Χ. τυπική διαφορά μεταξύ νόμου και ψηφίσματος δεν πρέπει να υπήρχε, γεγονός ἄλλωστε που καθιστοῦσε περιττή και μια ιεράρχηση των κανόνων δικαίου με βάση την τυπική τους ισχύ, η οποία πάντως θεσπίστηκε τελικῶς με νόμο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ διάφορες μαρτυρίες: Ανδοκίδης, περί των μυστηρίων (1), 87: «ψήφισμα δὲ μηδὲν μῆτε βουλῆς μῆτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι». Δημοσθένης, Κατὰ Αριστοκράτους (23), 87: Νόμος ψήφισμα δὲ μηδὲν μῆτε βουλῆς μῆτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι» κ.α.

των Περσών)⁶⁴. Το πολίτευμα των Τετρακοσίων διατηρήθηκε περίπου τέσσερις μήνες και καταλύθηκε με πρωτοβουλία του Αριστοκράτη και του Θηραμένη και με αφορμή την ήττα των Αθηναίων στη ναυμαχία της Ερέτριας και την απώλεια της Εύβοιας. Εγκαθιδρύεται ολιγαρχική κυβέρνηση με επικεφαλής το Θηραμένη⁶⁵. Το 410 επανέρχεται η παλιά «ριζοσπαστική» δημοκρατία με ηγέτη τον Κλεοφώντα. Το 405 ο αθηναϊκός στόλος υφίσταται συντριπτική ήττα από τον σπαρτιατικό υπό την ηγεσία του Λύσανδρου στους Αιγός ποταμούς. Ο πελοποννησιακός πόλεμος τελειώνει. Με βάση τους όρους της ειρήνης που έθεσε η Σπάρτη, η Αθήνα έπρεπε να παραιτηθεί από όλες τις εξωτερικές κτήσεις της, να κατεδαφίσει τα τείχη του Πειραιά και τα Μακρά τείχη, να παραδώσει όλα τα πλοία του στόλου εκτός από δώδεκα. Τέλος, έπρεπε να επιστρέψουν όλοι οι πολιτικοί εξόριστοι⁶⁶.

Το μίσος για την τυραννία και η αγωνία για τη διαφύλαξη της δημοκρατίας οδηγεί τους Αθηναίους ήδη από το έτος 410 σε προσπάθειες αναθεώρησης και αναχάραξης των νόμων σε στήλες, έργο που ανατίθεται σε συγγραφείς και αναγραφείς⁶⁷.

Ο Αριστοτέλης σε κάθε περίπτωση κατακρίνει την ακραία μορφή δημοκρατίας, στην οποία τα ψηφίσματα της Εκκλησίας του δήμου δε βασίζονται σε προβουλευμάτα της Βουλής, ούτε σε νόμους, τη θεωρεί «παρέκβαση» από τη ορθή μορφή πολιτεύματος, στην οποία κυρίαρχος είναι ο νόμος και την ονομάζει «οχλοκρατία» σε αντίθεση προς την ορθή μορφή που είναι η «πολιτεία»⁶⁸. Κατά την άποψή του, πρόκειται για δεσποτικό – τυραννικό

⁶⁴ Ο Αριστοτέλης, Α.Π., 29 – 32, περιγράφει αναλυτικά τα γεγονότα και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε το νέο πολίτευμα. Ulrich Wilcken, ό.π., σελ. 235.

⁶⁵ Ulrich Wilcken, ό.π., σελ. 236.

⁶⁶ Ulrich Wilcken, ό.π., σελ. 240, 242.

⁶⁷ Martin Ostwald, ό.π., σελ. 414 επ.

⁶⁸ Αριστοτ., Πολιτικά, 4, 1292 α 30: «..ἔπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία...». Βλ. σχετικές αναφορές και αλλού, όπως για παράδειγμα σε: Αισχίνη, κατά Τιμάρχου (1), 4: «..ὁμολογοῦνται γὰρ τρεῖς εἶναι πολιτεῖαι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία: διοικοῦνται δ' αἱ μὲν τυραννίδες καὶ ὀλιγαρχίαι τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότων, αἱ δὲ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις». Στον ίδιο (και μάλιστα σε συνδυασμό με τη γραφή παρανόμων), κατά Κτησιφώντος (3), 6: «..εὖ γὰρ ἴστε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅτι τρεῖς εἰσὶ πολιτεῖαι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία: διοικοῦνται δ' αἱ μὲν τυραννίδες καὶ ὀλιγαρχίαι τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότων, αἱ δὲ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις. μηδεὶς οὖν ὑμῶν τοῦτ' ἀγνοεῖτω, ἀλλὰ σαφῶς ἕκαστος ἐπιστάσθω, ὅτι ὅταν εἰσὴ εἰς δικαστήριον γραφὴν παρανόμων δικάσων, ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ μέλλει τὴν ψῆφον φέρειν περὶ τῆς ἑαυτοῦ παρρησίας.

καθεστώς κολάκων και δημαγωγών, αφού τα ψηφίσματα αποτελούν περιστασιακές ρυθμίσεις, χωρίς σεβασμό του νόμου που αποτελεί γενικό, αφηρημένο, αμερόληπτο και σταθερό κανόνα δικαίου.

Το έτος 404 έρχονται στην εξουσία οι Τριάκοντα που με τη στήριξη του Λύσανδρου εγκαθιδρύουν ένα τυραννικό καθεστώς⁶⁹. Μεταξύ των άλλων, καταλύουν την κυριαρχία που είχαν τα δικαστήρια («καὶ τὸ κῦρος ὃ ἦν ἐν τοῖς δικασταῖς κατέλυσαν»), με την πρόφαση ότι έτσι διορθώνουν το πολίτευμα και το απαλλάσσουν από κάθε αιτία αμφισβήτησης⁷⁰. Καταργούν επίσης τους θεσμούς της γραφῆς παρανόμων και της εισαγγελίας⁷¹. Το κύρος των δικαστηρίων στην Αθήνα μειώνεται. Κατ'ἐπέκταση, μειώνεται το κύρος του ίδιου του δήμου, όπως εκφραζόταν μέσα από την άμεση συμμετοχή του στην απονομή της δικαιοσύνης και τη συγκρότηση του μεγαλύτερου αθηναϊκού δικαστηρίου κληρωτών πολιτών, της Ηλιαίας.

διόπερ καὶ ὀνομοθέτης τοῦτο πρῶτον ἔταξεν ἐν τῷ τῶν δικαστῶν ὄρκῳ, ᾧ ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους, ἐκεῖνό γε εὖ εἰδῶς, ὅτι ἂν διατηρηθῶσιν οἱ νόμοι τῇ πόλει, σῶζεται καὶ ἡ δημοκρατία». (ὅπως γνωρίζετε Αθηναῖοι, υπάρχουν τρεις μορφές διακυβέρνησης σε ὅλο τον κόσμο: ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ δημοκρατία. Οἱ μοναρχίες καὶ οἱ ὀλιγαρχίες διοικούνται ὅπως θέλουν οἱ επικεφαλῆς, ἐνῶ οἱ δημοκρατίες με βᾶση τὴν ισχύουσα νομοθεσία. Αὐτὸ ας μὴν το λησμονήσῃ κανεὶς σας, ἀλλὰ νὰ ξέρεῖ ὁ καθένας καλὰ ὅτι, ὅταν μπαίνει μέσα στο δικαστήριω ὡς κριτῆς γραφῆς παρανόμων, τὴν ἡμέρα ἐκεῖνη πρόκειται νὰ ψηφίσει γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ τῆς ἐκφρασης (παρηρησία). Γιὰ το λόγο αὐτόν ὁ νομοθέτης ἔθεσε αὐτὸ πρῶτο στον ὄρκο τοῦ δικαστή: «Θὰ ψηφίσω σύμφωνα με τοὺς νόμους». Διότι γινώριζε καλὰ ὅτι, ὅταν τηρούνται πιστὰ οἱ νόμοι στὴν πόλη, διασφαλίζεται καὶ ἡ δημοκρατία).

⁶⁹ Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 2, 3, 2 επ., & 11: «ἐγένετο δὲ αὕτη ἡ ὀλιγαρχία ὧδε. ἔδοξε τῷ δήμῳ τριάκοντα ἄνδρας ἐλέσθαι, οἱ τοὺς πατρίους νόμους συγγράψουσι, καθ' οὓς πολιτεύσουσι.. § 3: τούτων δὲ πραχθέντων ἀπέπλει Λύσανδρος πρὸς Σάμον». Διόδ. Σικ., Βιβλιοθήκη, 14, 3, 4 επ. «ἀντιλογίας δὲ γενομένης περὶ τούτων ἐπὶ τινὰς ἡμέρας, οἱ τὰς ὀλιγαρχίας αἰρούμενοι πρὸς Λύσανδρον διεπρεσβεύσαντο τὸν Σπαρτιάτην— οὗτος γὰρ καταλυθέντος τοῦ πολέμου τὰ κατὰ τὰς πόλεις ἀπέσταλτο διοικῆσαι, καὶ ὀλιγαρχίαι ἐν ταῖς πλείσταῖς καθίσταντο».

⁷⁰ Ἀριστοτ. Α. Π., 35, 2: «..καὶ τοὺς τ' Ἐφιάλτου καὶ Ἀρχεστράτου νόμους τοὺς περὶ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν καθέλιον ἔξ Ἀρείου πάγου, καὶ τῶν Σόλωνος θεσμῶν ὅσοι διαμψιβητήσεις ἔσχον, καὶ τὸ κῦρος ὃ ἦν ἐν τοῖς δικασταῖς κατέλυσαν..». Ἡ λέξη «κῦρος» σημαίνει υψίστη ἐξουσία, δύναμη. Ἐπίσης, ἀξίωμα, ἰσχύ, ἀσφάλεια, βεβαιότητα: Liddell & Scott, Μέγα λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, Αθήνα 1902.

⁷¹ Ἀριστοτ. Α. Π., 29, 4: «.. ἔπειτα τὰς τῶν παρανόμων γραφὰς καὶ τὰς εισαγγελίας καὶ τὰς προσκλήσεις ἀνεῖλον,..». Ἡ συνδυαστικὴ ἀναφορά τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν Αθηναίων πολιτεία γιὰ τὴν ἀναίρεση ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα τῆς κυριαρχίας τοῦ δήμου καὶ ἀμέσως στὴ συνέχεια γιὰ τὴν κατάργηση τῆς γραφῆς παρανόμων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία.

Το καθεστώς των Τριάκοντα χαρακτηρίζεται από πρωτοφανή βία και αγριότητα. Μεγάλη μερίδα του πληθυσμού εγκαταλείπει την Αθήνα και οργανώνεται με σκοπό την αντιμετώπιση των τυράννων. Η δημοκρατική παράταξη με αρχηγούς το Θρασύβουλο και το Θηραμένη κατορθώνει τελικά να επικρατήσει. Μετά από διαμάχες και παλινωδίες, η ειρήνευση ολοκληρώνεται με την παρέμβαση του βασιλιά των Λακεδαιμονίων, Πausanία, και την εγκαθίδρυση αρχικά ενός ειρηνόφιλου, μετριοπαθούς, ολιγαρχικού καθεστώτος που δίνει αμνηστία στα εγκλήματα της περιόδου που προηγήθηκε, γεγονός που συντελεί καθοριστικά στην ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης.

Σταδιακά παραχωρούνται όλο και περισσότερες εξουσίες στο δήμο και το έτος 403/2, επί άρχοντος Ευκλείδη, το δημοκρατικό πολίτευμα αποκαθίσταται. Η μεταρρύθμιση αυτή του αθηναϊκού πολιτεύματος, η ενδέκατη κατά τον Αριστοτέλη, την οποία και ο ίδιος βιώνει περίπου εβδομήντα χρόνια μετά⁷², σημάδεψε τις εξελίξεις του επόμενου αιώνα. Ο δήμος καθίσταται «κύριος πάντων», συγκεντρώνει όλες τις εξουσίες και αποφασίζει για όλα με ψηφίσματα και δικαστικές αποφάσεις, αφού πολλές αρμοδιότητες της Βουλής έχουν περιέλθει τώρα πια στο δήμο⁷³.

Στην πράξη πάντως, οι οδυνηρές εμπειρίες του 411 (Τετρακόσιοι) και του 404 (Τριάκοντα) οδήγησαν τους Αθηναίους στη συνειδητοποίηση ότι η κυριαρχία του δήμου είναι αναγκαίο να οριοθετηθεί, ώστε να αποτραπούν υπερβολές, στις οποίες οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις η χειραγώγηση του πλήθους προς λανθασμένες και ενίοτε καταστρεπτικές για την πολιτεία ενέργειες.

Οι μεταρρυθμίσεις του 403 καθιστούν δυνατή την τυποποίηση και αντικειμενικοποίηση των διαδικασιών με τις οποίες λειτουργεί η πολιτειακή αρχή⁷⁴. Στην κυριαρχία του δήμου τίθενται όρια, προκειμένου να αποτρέ-

⁷² Αριστοτ. Α.Π., 41, 2: «ένδεκάτη δ' ἢ μετὰ τὴν ἀπὸ Φυλῆς καὶ ἐκ Πειραιέως κάθοδον, ἀφ' ἧς διαγεγένηται μέχρι τῆς νῦν, αἰεὶ προσεπιλαμβάνουσα τῷ πλήθει τὴν ἐξουσίαν». Η Αθηναίων Πολιτεία γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα το 329/8, μερικά χρόνια πριν το θάνατο του Αριστοτέλη (322).

⁷³ Αριστοτ. Α.Π., 41, 2: «.. ἀπάντων γὰρ αὐτὸς αὐτὸν πεποίηκεν ὁ δῆμος κύριον, καὶ πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καὶ δικαστηρίοις, ἐν οἷς ὁ δῆμός ἐστιν ὁ κρατῶν...». Βλ. και Rodolphe Darreste, *La science du Droit en Grèce. Platon, Aristote, Théophraste*, Paris 1893, σελ. 176. Γεωργίου Π. Νάκου, *Πολιτειολογικά Αριστοτέλη*, σε: *Νόμος. Pax, ius, libertas. Αφιέρωμα στον Δημήτριο Σ. Κωνσταντόπουλο, Θεσσαλονίκη 1990*, σελ. 860 – 883 (864 επ.).

⁷⁴ Wedigo v. Wedel, *ό.π.*, σελ. 180.

πεται ο κίνδυνος κατάργησης νόμου με απλή πλειοψηφία της Βουλής και σε μία συνέλευση της Εκκλησίας του δήμου. Η αναθεώρησή τους ρυθμίζεται πλέον με κανόνες⁷⁵: Θεσμοθετείται νέο αξίωμα, αυτό των νομοθετών, οι οποίοι ορκίζονται με τον ηλιαστικό όρκο και είναι πλέον αρμόδιοι να εξετάζουν αν η προτεινόμενη μεταρρύθμιση έρχεται σε αντίθεση με τους υπάρχοντες νόμους⁷⁶. Επιπλέον, θεσμοθετείται η «γραφή νόμον μη έπιτήδειον θεΐναι» που αποσκοπεί στην περαιτέρω διασφάλιση ότι οποιαδήποτε μεταρρύθμιση της υπάρχουσας νομοθεσίας ή παραγωγή νομοθεσίας θα ανταποκρίνεται στο συμφέρον και τη βούληση των πολιτών⁷⁷.

Κάθε νόμος πρέπει να είναι γραπτός και κανένα πολιτειακό μέτρο δεν μπορεί να βασίζεται σε άγραφο νόμο⁷⁸. Απαγορεύεται επίσης να εκδίδεται «νόμος επ' άνδρι», δηλαδή νόμος που αφορά συγκεκριμένη ατομική περίπτωση. Οι νόμοι έπρεπε να αφορούν σε όλους τους Αθηναίους πολίτες⁷⁹.

⁷⁵ Wedigo v. Wedel, ό.π., σελ. 187.

⁷⁶ Η διατύπωση του Αριστοτέλη είναι χαρακτηριστική για τη δύναμη επιβολής του νόμου που συνδέεται με τη διάρκεια, παραμένει σε ισχύ και γίνεται σεβαστός από τους πολίτες: Αριστοτέλης, Πολιτικά, 2, 1269^α, 15 επ.: «όταν γάρ ή τὸ μὲν βέλτιον μικρόν, τὸ δ' έθίξειν εύχερώς λύειν τοὺς νόμους φαῦλον, φανερόν ως έατέον ενίας άμαρτίας και τῶν νομοθετῶν και τῶν άρχόντων: οὐ γάρ τοσοῦτον ώφελήσεται κινήσας ὅσον βλαβήσεται τοῖς άρχουσιν άπειθειν έθισθείς. φεῦδος δὲ και τὸ παράδειγμα τὸ περι τῶν τεχνῶν: οὐ γάρ ὅμοιον τὸ κινεῖν τέχνην και νόμον: ὁ γάρ νόμος ισχὸν οὐδεμίαν έχει πρὸς τὸ πείθεσθαι παρά τὸ έθος, τοῦτο δ' οὐ γίνεται εἰ μὴ διά χρόνου πλήθος, ὥστε τὸ ραδίως μεταβάλλειν εκ τῶν ύπαρχόντων νόμων εἰς έτέρους νόμους καινούς άσθενή ποιεῖν έστι τὴν τοῦ νόμου δύναμιν» ('Από αυτά λοιπόν αποδεικνύεται ότι κάποιοι νόμοι πρέπει κάποτε να αλλάξουν. Αλλά αν μελετήσουμε το θέμα από άλλη άποψη θα συμπεραΐναμε ότι η μεταβολή του νόμου απαιτεί μεγάλη προσοχή'. Διότι όταν η βελτίωση δεν είναι σημαντική, η εύκολη κατάργηση των νόμων είναι κακή συνήθεια. Γίνεται φανερό πως πρέπει να αφήνονται κατά μέρος ορισμένες ελλείψεις τόσο των νομοθετῶν όσο και των αρχόντων. Διότι ο πολίτης δε θα ωφεληθεί τόσο από την αλλαγή όσο θα ζημιωθεί από τη συνήθεια της απείθειας προς τους άρχοντες. Και δεν είναι πετυχημένη η σύγκριση της πολιτικής με τις άλλες τέχνες. Διότι η αλλαγή στις μεθόδους μιας τέχνης δε μοιάζει με την τροποποίηση του νόμου, αφού μοναδικός τρόπος να μάθει κανείς να πειθαρχεί στο νόμο είναι η συνήθεια και η συνήθεια αποκτάται μετά από πολλά χρόνια. Και αν είναι εύκολο να καταργήσουμε τους ισχύοντες νόμους και θεσμοθετούμε νέους, τότε εξασθενίζουμε ακόμη περισσότερο το νόμο). Βλ. και Δημοσθένης, κατά Τιμοκράτους (24), 23. Martin Ostwald, ό.π., σελ. 521 επ.

⁷⁷ Hans Julius Wolff, Normenkontrolle, ό.π., σελ. 40 επ.

⁷⁸ Συνάγεται από την υποχρέωση κάθε νόμος να είναι γραπτός: Ανδοκίδης, περί των μυστηρίων (1), 87. «..άγράφω δὲ νόμω τὰς άρχάς μὴ χρῆσθαι..».

⁷⁹ Ανδοκίδης, περί των μυστηρίων (1), 87: «..μηδὲ επ' άνδρι νόμον εξεΐναι θεΐναι, εὐν

Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης⁸⁰, οι αρμοδιότητες κάθε πολιτειακού οργάνου, όπως για παράδειγμα, της Βουλής, της Εκκλησίας του δήμου και των διαφόρων αξιωματούχων, ορίζονται στο νόμο. Το ίδιο, σε νόμο προβλέπονται η διαδικασία εγγραφής των πολιτών στους καταλόγους των δημοτών, ο «σωφρονισμός» των εφήβων, διάφορες διαδικασίες ποινικής δίωξης, όπως για παράδειγμα η απαγωγή κλεπτών, ανδραποδιστών, λωποδυτών, η διαιτησία, η εισαγγελία, ο ορισμός και η λογοδοσία των αρχόντων. Παράλληλα, κηρύσσονται άκυρες και όλες οι αποφάσεις που είχαν στο μεταξύ εκδοθεί επί Τριάκοντα. Όσοι είχαν καταδικαστεί την περίοδο της ολιγαρχίας θεμελίωσαν επομένως δικαίωμα να ζητήσουν εκ νέου εκδίκαση των υποθέσεών τους. Από την άλλη, κατοχυρώνεται η ισχύς διαιτητικών και δικαστικών αποφάσεων που είχαν εκδοθεί πριν από το καθεστώς των Τριάκοντα επί δημοκρατίας⁸¹. Επανεργοποιείται η γραφή παρανόμων που συνιστούσε θεσμό αυτοπεριορισμού της κυριαρχίας του δήμου κατά την άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας⁸². Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές υλοποιείται στην πράξη ο συμβιβασμός μεταξύ της ολιγαρχικής και της δημοκρατικής παράταξης στην Αθήνα. Η ριζοσπαστική δημοκρατία μετριάζεται και οριοθετείται, προκει-

μη τὸν αὐτὸν ἐπὶ πᾶσιν Ἀθηναίους...» Κατά τον Μ. Ostwald, ό.π., σελ. 524, με την πρόβλεψη αυτή καθίσταται κενό γράμμα και ο νόμος του Κλεισθένη για τον οστρακισμό, ο οποίος ούτως ή άλλως δεν εφαρμόστηκε ξανά μετά το 416 π.Χ.

⁸⁰ Και για τα παρακάτω: Αριστοτ. Α.Π., 42 επ.

⁸¹ Δημοσθένης, κατά Τιμοκράτους (24), 56: «λέγ' ἄλλον νόμον. "Νόμος. τὰς δίκας καὶ τὰς διαίτας, ὅσαι ἐγένοντο ἐπὶ τοῖς νόμοις ἐν δημοκρατουμένη τῇ πόλει, κυρίας εἶναι.".. λέγε. "Νόμος. ὅποσα δ' ἐπὶ τῶν τριάκοντα ἐπράχθη ἢ δίκη ἐδικάσθη, ἢ ἰδία ἢ δημοσία, ἄκυρα εἶναι"». (διάβαζε ἄλλο νόμο. Νόμος: ὅλες οἱ δικαστικές καὶ διαιτητικές αποφάσεις που ἐγίναν σύμφωνα με τοὺς νόμους κατὰ τὴν περίοδο τῆς δημοκρατίας εἶναι ἐγκυρες. ..Διάβαζε. Νόμος: ὅλες οἱ πράξεις κατὰ τὴ διακυβέρνηση τῶν Τριάκοντα, ὅλες οἱ δικαστικές αποφάσεις για ἰδιωτικές ἢ δημόσιες υποθέσεις εἶναι ἄκυρες). Ανδοκίδης, περί τῶν μυστηρίων (1), 87: «"Νόμος τὰς δὲ δίκας καὶ τὰς διαίτας κυρίας εἶναι, ὅποσαι ἐν δημοκρατουμένη τῇ πόλει ἐγένοντο. τοῖς δὲ νόμοις χρῆσθαι ἀπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος."» (Ἐχουν κύρος οἱ δικαστικές αποφάσεις καὶ οἱ διαιτησίες που ἐγίναν ὅταν στὴν πόλη υπήρχε δημοκρατία. Οἱ δε νόμοι να ἰσχύουν ἀπὸ τὴν εποχὴ που ἦταν ἄρχων ὁ Εὐκλείδης). Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, Η ἀπονομή, ό.π., σελ. 203.

⁸² Δεν εἶναι τυχαίό ὅτι τα ολιγαρχικά καθεστῶτα του 411 καὶ 404 εἶχαν καταργήσει τὴ γραφὴ παρανόμων καὶ τὴν εἰσαγγελία. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ βούληση τῶν κυβερνῶντων στα καθεστῶτα αὐτά ἦταν ὁ κυριότερος παράγων ἐξουσίας καὶ θέμα αυτοπεριορισμοῦ δεν ἐτίθετο: Γιώργος Ν. Οικονόμου, Η ἄμεση δημοκρατία καὶ ἡ κριτική του Αριστοτέλη, Αθήνα 2007, σελ. 36.

μένου να γίνει ομόφωνα αποδεκτή. Τα όριά της προβλέπονται εκ των προτέρων με διατάξεις νόμου. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ostwald⁸³, η κυριαρχία του δήμου αντικαθίσταται από την κυριαρχία του νόμου.

Στον ηλιαστικό όρκο, όπως παραδίδεται από το Δημοσθένη και τον Πολυδεύκη⁸⁴, περιλαμβάνεται η ρήτρα «κατά τούς νόμους δικάζειν και περι ὧν ἄν νόμοι μὴ ὦσι, γνώμη τῆ δικαιοσύνη κρινεῖν» και κατά μία άποψη στη βιβλιογραφία⁸⁵, η ρήτρα αυτή δεν μπορεί να είναι αρχαιότερη της μεταρρύθμισης του 403, όταν εισήχθη και ο θεσμός των νομοθετών, διότι μέχρι τότε η κάλυψη κενών στο νόμο γινόταν με έκδοση ad hoc ψηφισμάτων του δήμου⁸⁶, οπότε δεν υπήρχε καν ανάγκη για προσφυγή στη «δικαιοσύνη γνώμη» των δικαστών.

Σε κάθε περίπτωση, όπως επισημαίνει ο Τριανταφυλλόπουλος⁸⁷, η «δικαιοσύνη γνώμη» δεν μπορεί να υπερκεράσει τη δεσμευτικότητα του γραπτού νόμου και λειτουργεί αυστηρώς υποβοηθητικά⁸⁸. Λόγω του ότι η νέα θεσμοθετημένη διαδικασία που αφαιρούσε οριστικά από την Εκκλησία του δήμου την αρμοδιότητα νομοθετικής μεταβολής και την ανέθετε στους νομοθέτες ήταν αρκετά χρονοβόρα, εισήχθη ίσως η ρήτρα της συμπλήρωσης των κενών νόμου με βάση τη δικανική κρίση στην εκάστοτε συγκεκριμένη περίπτωση⁸⁹. Άλλο παράδειγμα μεταρρύθμισης που θετικοποιεί την αντικειμενική υπόσταση συγκεκριμένων αδικημάτων, προκειμένου να αποσείσει κάθε κίνδυνο αυθαιρεσίας που θα μπορούσε να προκύψει από τη μη τυποποίησή τους στο νόμο, υπήρξε η εισαγωγή του εισαγγελ(τ)ικού νόμου⁹⁰.

Στην Εκκλησία του δήμου κυρίαρχη αρχή ήταν η ισηγορία και οι απο-

⁸³ Martin Ostwald, ό.π., σελ. 524.

⁸⁴ Δημοσθένης (20), 118, (23), 96, (39), 40 κ.α. Πολυδεύκης, Η', 122.

⁸⁵ Berneker, s.v. γνώμη, Der kleine Pauly, 822.

⁸⁶ Βλ. Μαρία Σ. Γιούνη, Άτιμος έστω, άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποιήσης ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 97 i.f.

⁸⁷ Ι. Τριανταφυλλόπουλος, Τα κενά του νόμου εν τω αρχαίω ελληνικώ δικαίω. Θεωρία Αριστοτέλους και μεθοδολογία Θουκυδίδου, σε: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, 1963, σελ. 755.

⁸⁸ Βλ. και Harald Meyer – Laurin, Gesetz und Billigkeit im attischen Prozess, Weimar 1965, σελ. 29.

⁸⁹ Wedigo v. Wedel, ό.π., σελ. 183 επ.

⁹⁰ Ο εισαγγελ(τ)ικός νόμος τυποποιούσε απόπειρες ανατροπής του πολιτεύματος, περιπτώσεις προδοσίας της πόλεως, δωροδοκίας και διαφθοράς δημοσίου ρήτορος, δημαγωγίας κ.ά. Βλ. Σοφία Αδάμ - Μαγνήσαλη, Η απονομή, ό.π., σελ. 43 επ.

φάσεις λαμβάνονταν με βάση την αρχή της πλειοψηφίας⁹¹. Αυτό όμως ανέτρεψε σε κάποιες περιπτώσεις την εγγυητική λειτουργία της δέσμευσης των πολιτειακών αρχών από τους ορισμούς των νόμων. Πριν από τη μεταρρύθμιση του 403 με ψήφισμα της Εκκλησίας του δήμου μπορούσε για παράδειγμα να οριστεί διαφορετική διαδικασία για τη δίωξη κάποιου αδικήματος, όταν κρινόταν ότι η πρόβλεψη του νόμου δεν μπορούσε να στηρίξει την υπαγωγή συγκεκριμένης περίπτωσης στη ρύθμισή του. Ως «ανάχωμα» σε αυτήν την κατά περίπτωση και εκ των υστέρων παροχή νομιμοποίησης σε έκτακτες διαδικασίες λειτούργησε ο θεσμός της γραφής παρανόμων⁹².

Το ενδεικτικότερο ίσως παράδειγμα για αυτή τη σημαντική λειτουργία της γραφής παρανόμων στο πλαίσιο της «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας, όπως συνηθίζεται να λέγεται, στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, αποτέλεσε η δίκη των στρατηγών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες (406). Το παράδειγμα αυτό θα αναλυθεί στη συνέχεια με κύριο γνώμονα την αναζήτηση της βαρύτητας και της δεσμευτικής ισχύος της γνώμης του δήμου, όπως εκφραζόταν ως απολύτως κυρίαρχο πολιτειακό όργανο μέσα από τα ψηφίσματα της Εκκλησίας του και τις αποφάσεις των δικαστηρίων. Θα καταδειχθεί έτσι η αναγκαιότητα για οριοθέτηση της απόλυτης κυριαρχίας του δήμου, στην οποία απάντησε θεσμικά η μεταρρύθμιση του 403.

⁹¹ Η ισηγορία, το θεσμοθετημένο, το νομικά προστατευμένο δικαίωμα όλων των πολιτών να λαμβάνουν το λόγο στην Εκκλησία του δήμου και η παρρησία, η ελευθεροστομία, το θάρρος δηλαδή να μιλάει κάποιος ελεύθερα για τις δημόσιες υποθέσεις χωρίς περιορισμό συνδέονται άρρηκτα με το δημοκρατικό πολίτευμα και δεν μπορούν να νοηθούν έξω από αυτό: Ν. Α. Παρασκευοπούλου, Τιμή, ύβρις και παρρησία, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 60 επ.

⁹² Βλ. Ιωάννου Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Γραφή παρανόμων, σε: Νέον Δίκαιον, τεύχος 4 (1960), σελ. 229 – 233 (229). Η γραφή παρανόμων αποτελεί θεσμό αποκλειστικά αθηναϊκό. Στον Αισχίνη αλλά και αλλού, η γραφή παρανόμων συνδέεται ευθέως με την ελευθερία λόγου («παρρησία»): Αισχίνης, κατά Κτησιφώντος (3), 6: «...εὖ γὰρ ἴστε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅτι τρεῖς εἰσὶ πολιτεῖαι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία: διοικοῦνται δ' αἱ μὲν τυραννίδες καὶ ὀλιγαρχαὶ τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότων, αἱ δὲ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις. μηδεὶς οὖν ὑμῶν τοῦτ' ἀγνοεῖτω, ἀλλὰ σαφῶς ἕκαστος ἐπιστάσθω, ὅτι ὅταν εἰσὶν εἰς δικαστήριον γραφὴν παρανόμων δικάσων, ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ μέλλει τὴν ψήφον φέρειν περὶ τῆς ἑαυτοῦ παρρησίας». Βλ. *supra*, υποσ. 68.